

BARTHA WANDA MINT MOLNÁR-SZEREPLŐ

Molnár Ferenc: Útitárs a száműzetésben

Molnár Ferenc utolsó nagyobb lélegzetű prózai műve, az *Útitárs a száműzetésben* először angol fordításban jelent meg – *Companion in Exile* címen – 1950-ben,¹ az első magyar kiadás az amerikai változat „vissza fordításából” készült 1958-ban.² A mű keletkezésének meglehetősen szokatlan körülményeiről ekképp tudósít Györgyey Klára Molnár-monográfiája: „A szerző magyarul írt, aztán kétnaponta németül felolvasta az elkészült anyagot egy kétnyelvű amerikainak, Barrows Mussey-nak, aki ott helyben, mondatról mondatra, angolra fordította.”³ A szöveg különböző kéziratok – többségében nem Molnár által lejegyzett⁴ – és gépelt változatai megtalálhatók a New York Public Library kéziratárchában,⁵ ennek ellenére a könyv továbbra is csak Stella Adorján – a kifogásait nem részletező Sárközi Máttyás szerint „néhány vaskos hibát” is tartalmazó⁶ – fordításában érhető el a hazai olvasók számára.⁷

Molnár – a szövegben többször is jelzett – eredeti szándéka szerint a címben megjelölt „útitársnak”, az 1947. augusztus 28-án, harmincnyolc éves korában váratlanul elhunyt Bartha Wandának⁸ kívánt emléket állítani, aki élete utolsó másfél évtizedében „hivatatosan” az amerikai emigrációban élő író titkáraként tevékenykedett, kapcsolatuk természete azonban ennél mindenképpen összetettebbnek nevezhető. Az igencsak széttartó, kisebb-nagyobb történetfragmentumokból és emlékképekből építkező elbeszélésben több alkalommal felbukkannak az épp születőben lévő mű megírásának idejére tett utalások, ezek

¹ Ferenc Molnár: *Companion in Exile. Notes for an Autobiography*, transl. Barrows Mussey, New York, Gaer Associates, 1950.

² Molnár Ferenc: *Útitárs a száműzetésben. Jegyzetek egy önéletrajzhoz*, ford. Stella Adorján, Budapest, Táncsics, 1958.

³ Györgyey Klára: *Molnár Ferenc*, ford. Szabó T. Anna, Budapest, Magvető, 2001, 232.

⁴ A kéziratváltozatokat a helyszínen megtekintő Lukin Gábor szíves szóbeli közlése. Itt szeretnék köszönetet mondani neki, mivel nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a tanulmány elkészítéséhez.

⁵ Pontos lelőhelyük: The New York Public Library, Archives & Manuscripts, Ferenc Molnár Papers, Series IV: Writings by Molnár, b. 16, f. 8–9. A könyvtár online katalógusának tanúsága szerint egyéb, a műhöz kapcsolódó töredékek, valamint magyar, angol és német nyelvű betoldásokat tartalmazó gépelt változatok és a Mussey-féle angol fordítás gépiratváltozatai is megtalálhatók a hagyatékban: <http://archives.nypl.org/the/21724#c330669> (Utolsó megtekintés: 2021. június 1.)

⁶ Sárközi Máttyás: *Színház az egész világ. Molnár Ferenc regényes élete*, Budapest, Osiris–Századvég, 1995, 151.

⁷ Újabb kiadása: Molnár Ferenc: *Útitárs a száműzetésben. Jegyzetek egy önéletrajzhoz*, ford. Stella Adorján, Budapest, Pallas Stúdió, 1999. A dolgozatban ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozom (ÚSz jelöléssel).

⁸ Bár a magyar fordításban Vandaként szerepel, az angol változat, a róla szóló cikkek és a Molnár-levelezés őt említő darabjai következetesen Wandaként jegyzik le Molnár „útitársának” keresztnevét. A dolgozatban ezért – hacsak nem idézetről van szó – magam is a „duplavés” írásmódot használom.

alapján úgy tűnik, a szöveg 1947 ősze és 1948 ősze között keletkezett.⁹ Az írást kiváltó tragikus esemény és a szöveg létrejötte között eltelt idő rövidsége magyarázatul szolgálhat az elbeszélés csapongására és zaklatott hangvételére, és nem annyira szépirodalmi műként, mint inkább traumaszöveggént, a közelmúlt történéseinek feldolgozására tett erőfeszítés írásos dokumentumaként teszi olvashatóvá a könyvet. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) a műbeli Wanda ábrázolása feltűnően emlékeztet Molnár bizonyos színdarabjainak rajongó naiva-karakterekre, leginkább talán *Az üvegcipő* Irmájára (akit – ironikus módon – Molnár állítólag éppen az ugyancsak New Yorkba emigrált és vele, valamint Wandával mindvégig közeli kapcsolatban maradó harmadik feleségéről, Darvas Liliről mintázott), így az elbeszélő által hangsúlyosan felkínált „önéletrírói paktumot” mintegy önkéntelenül ellenpontozza a címszereplő ábrázolásának feltűnő egyoldalúsága, már-már mesei szereplőre emlékeztető egyszerűsége. Ez a jelenség véleményem szerint pontosan kijelöli azokat a gondolati sémákat, amelyek mentén az idős Molnár az őt ért veszteséget kontextualizálni próbálta: Wanda alakjának fikcionalása és végletes idealizálása végső soron a traumafeldolgozás eszközeként funkcionál a szövegben, a nő áldozatkész-ségének és odaadó szeretetének folyamatos bizonygatása a permanens öngazolás kényszerét elégíti ki az elbeszélő részéről. Tanulmányomban az *Útitárs a száműzetésben* Wanda-karakterét vizsgálom, rámutatva az ábrázolás fikciós párhuzamaira, illetve e párhuzamok létesítésének lehetséges életrajzi hátterére.

A könyv esztétikai sikerületlenségével kapcsolatban egyetértés mutatkozik a magyar és angol nyelvű recepcióban.¹⁰ Nehéz is lenne vitatkozni a bírálatokkal: Molnár szövegét olvasva valóban úgy tűnik, a szerzőt ekkorra végleg cserben hagyta a legjobb műveire jellemző arányérzéke, és az elhunyt társnak szánt tiszteletadás ürügyén semmilyen konceptuális szempontot nem vesz komolyan figyelembe, ehelyett szabad utat enged rendezetlen gondolatai és kendőzetlenül őszintének feltüntetett érzelmei áradásának. Ennek következtében az *Útitárs a száműzetésben* narrációja egy erősen traumatizált, testileg-lelkileg összeroppant öregember fragmentált tudatát ábrázolja. Persze nem vethetjük el annak a lehetőségét sem, hogy éppen ez jelenti magát a koncepciót, a kétségbeesett idős férfi zavaros gondolatfutamidejének megörökítése pedig tudatos írói eljárásként értelmezhető. Az eredeti Molnár-szöveg, valamint a New Yorkban található hagyatékrész kéziratváltozatainak ismerete hiányában egyelőre csak találgathatunk ezzel kapcsolatban. A Stella-féle magyar fordítás stiláris egyenetlenségei viszont óvatosságra inthetnek bennünket az általunk ismert *Útitárs*-változat autentikusságát illetően: úgy gondolom, a filológiai bizonytalanságok tisztázásáig bármilyen, a szöveggel kapcsolatos állítás erős fenntartásokkal kezelendő – ideértve természetesen az enyémet is.

*

A könyvről szóló régebbi és frissebb írások legtöbbszörben jól megfigyelhetők a szöveg megformáltsága helyett a címszereplő és a szerző feltételezhető viszonyára irányuló, leginkább

⁹ Már a könyv első oldalán találkozunk az írás jelen idejére tett utalással: „ma még (1948 tavaszán) – legalábbis azt hiszem – tökéletesen birtokában vagyok szellemi képességeimnek” (*ÚSz*, 7.). Egy későbbi szövegrészben ennél korábbi időpontmegjelölés olvasható: „Ma, amikor ezeket a sorokat írom – 1947. november 22-én – [...]” (*ÚSz*, 66.). Akárcsak az iménti, úgy a következő idézet is arról tanúskodik, hogy a szerző nem a megírás időrendjében közölte feljegyzéseit, hanem tudatosan szerkesztett, átnézett szövegről van szó: „Azon a napon, amikor újra átnézem ezeket a sorokat, 1948. április elsején [...]” (*ÚSz*, 212.). A könyv utolsó bekezdése pedig az írásfolyamat teljes idejének megjelölése: „És így végződnek önéletrajzi jegyzeteim fejezetei, amelyeket 1947 ősztől kezdtem írni, és megszakításokkal 1948 lombohullásig írtam” (*ÚSz*, 286.).

¹⁰ Vö. Györgyey, i. m., 233.

„bulvárosnak” nevezhető érdeklődés jelei. Ezekben az olvasatokban a mű afféle megkésett szerelmi vallomásként, Bartha Wanda és Molnár Ferenc (valamint Darvas Lili) nem szokványos kapcsolatának lenyomataként válik értelmezhetővé. Azért érdemes ezt a szempontot is számításba vennünk, mert annak ellenére, hogy a szakirodalom és az irodalmi emlékezet sok mindent tud vagy vél tudni Molnár és Bartha – nézőponttól függően romantikusnak vagy épp elnyomónak láttatott – kapcsolatáról, maga a szöveg korántsem az efféle, tényként kezelt feltételezések logikája mentén szerveződik. Mint látni fogjuk, a visszaemlékező Molnár a Wandához való viszonyát nem szerelemként ábrázolja, hanem hol az ápoló–ápolott, hol az angyal–elveszett lélek, hol a szülő–gyermek, hol más egyéb analógiák mentén próbálja leírni. Menyhért Anna meghatározása szerint „a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv”.¹¹ Elfogadva ezt a megközelítést úgy gondolom, a Wandához fűződő viszony folyamatos újra- és újrafogalmazása a „trauma utáni” nyelv keresésének különböző fázisait viszi színre a szövegben.

Az *Útitársat* megemlítő írások legtöbbször magától értetődőnek tekintik, hogy Bartha Wanda nemcsak titkára és barátja, hanem egyben szeretője is volt az idős Molnár Ferencnek. Sárközi Máttyás például így írja körül a státuszát: „A kellemes külsejű budapesti asszonyka papíron az író titkárnője volt, de a valóságban mennyivel több ennél! Útitárs, társalkodónő, szolga és cseléd, gépirónő, korrektor, lektor és olykor bizonyosan ágytárs.”¹² Györgyey Klára monográfiájában „egy öregember tragikus szerelmének számalomra méltó története”-ként aposztrofálja a művet, ez a meghatározás ugyancsak Molnár és Bartha bensőséges viszonyát implikálja.¹³ Nyáry Krisztián több írásában is „Molnár szeretője”-ként említi Bartha Wandát¹⁴ – a népszerű szerző szövegei nyomán pedig jó néhány internetes felületen napvilágot láttak az ezzel a témával foglalkozó „irodalmi bulvárcikkek”. Széchenyi Ágnes azonban már korábban felhívta rá a figyelmet,¹⁵ hogy az *Útitárs* szövege mellett a Molnár-levelezésnek a Petőfi Irodalmi Múzeumban található darabjai is erősen árnyalhatják ezt a leegyszerűsítő beállítást. Az itteni hagyaték részben összesen hat olyan küldemény található, amelyet Molnár Bartha Wandának címzett, ezek kivétel nélkül gyakorlati teendők elvégzéséről, munkaügyekről és az aktuális időjárásról tesznek említést, és egyaránt a meglehetősen neutrális „Szíves üdvözet!” formulával zárulnak.¹⁶ A Molnár és a Bartha-családtagok, illetve a Darvas Lili és a Bartha-családtagok közötti, kifejezetten intenzív 1947 utáni levelezés is kerüli hármójuk viszonyának jellemzését – persze ennek (akárcsak Molnár imént említett, szenttelen hangvételű leveleinek) számtalan oka lehet. Horváth Ádám pedig Darvas Lili és Molnár levelezése kapcsán tett fontos megfigyelést: „Egyébként Lili Molnár kései szerelmével, Bartha Vandával nagyon jó viszonyban volt. Érdekes azonban, hogy nagyapám Lilihez írott leveleit olvasva (tizenkét év levelezése) egyetlen szót sem találtam Vandáról.”¹⁷

Úgy gondolom, a fenti példák alapján is látható, hogy az érintett szereplők meglehetősen sok összetevőjű, nyilvánvaló elhallgatásokkal is terhelt viszonyrendszeréről túlzot-

¹¹ Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*, Budapest, Ráció, 2008, 6.

¹² Sárközi, i. m., 120.

¹³ Györgyey, i. m., 230.

¹⁴ Nyáry Krisztián: Minden másként van, *Alibi hat hónapra* 12 (2014), 69–75.; Nyáry Krisztián: Molnár Ferenc szeretője: Bartha Wanda, *restancia.hu*, 2019. november 18. <http://www.restancia.hu/arc/nyary-molnarf-szeretoje.htm> (Utolsó megtekintés: 2021. június 1.).

¹⁵ Ágnes Széchenyi: Exile in the Hotel Plaza. The Twilight Years of Ferenc Molnár (1940–1952), *Hungarian Studies*, 2009/1, 103.

¹⁶ A levelek lelőhelye: PIM Kt., V. 4326/188/1–6.

¹⁷ Idézi: Sárközi Máttyás: *Liliom öt asszonya*, Budapest, Noran, 2008, 143–144. Molnár Darvasnak írt leveleit kötetben lásd: *...or not to be. Molnár Ferenc levelei Darvas Lilihez*, összeáll. Varga Katalin, Budapest, Argumentum – Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, 2004.

tan leegyszerűsítő képet kapunk a „szerelmi háromszög”, „szerető”, „nyitott házasság” és egyéb hangzatos bulvárpanelek mentén gondolkodva. Mindemellett, mint korábban említettem, az *Útitárs*ban körvonalazódó Wanda-kép sem különösebben összetett, csak épp másként és más célból egyszerűsíti le a címszereplő alakját: a fiatal nőnek tulajdonított, kizárólag pozitív jellemvonások valójában a visszaemlékező-elbeszélő önmegerősítésére szolgálnak. Wanda bármit is mond, érez vagy tesz, azt Molnárnak, Molnár iránt vagy Molnárért mondja, érzi vagy teszi. Ennek eredményeként az *Útitárs* a száműzetésben műfaja is bizonytalanná válik: a cím alatt olvasható, Molnártól származó paratextus szerint a könyvben olvasott töredékes gondolatok valójában „Jegyzetek egy önéletrajzhoz”, ami viszont mintha ellentmondásban állna azzal, amit az elbeszélő a mű eredeti céljaként (tudniillik az életben maradt jó barát tanúságtétele) meghatároz.

Ugyancsak tisztázatlanok Bartha Wanda halálának körülményei. Az *Útitárs* a száműzetésben első fejezetében a történeteket rekonstruáló elbeszélő a holttestre rátaláló szobalány szemzőgét veszi fel: „Amikor a szállodai szobalány augusztus 28-án, csütörtökön délben bekopogtatott a tizenötödik emeleti szobába, Vandát ágyában ülve a párnára támaszkodva találta. Az olvasólámpa égett, a rádió halkán muzsikált. Bal kezében cigarettát tartott. A lány azt hitte, hogy olvasás közben elszundikált” (*ÚSz*, 11.). Az író Wanda családtagjainak küldött, 1947 utáni leveleiben sem található ennél sokkal részletesebb tényismertetés, az irodalmi emlékezet viszont egyértelműen öngyilkosásként tartja számon a tragikus eseményt, akárcsak többen a szintén amerikai emigrációban élő kortársak közül. Lengyel Menyhért például Molnárnak a Wanda halála utáni viselkedése kapcsán – jól érzékelhető rosszindulattal – ezt írja naplójában: „Ha [Molnár] rideg lenne vagy szótlan, mint ahogy illik egy igazi rossz emberhez, az emberek kérdezzetni kezdenék, mi is történt tulajdonképpen Wandával, miért ölte meg magát? Ám ehelyett azt kérdik, s arról beszélnek: mi történt Molnárral?”¹⁸ Márai Sándor Lengyelhez hasonlóan Molnár felelősségét firtatja a nő halála kapcsán, és a következőket jegyzi fel 1953-as naplójában: „Molnár utolsó könyvét olvasom: *Companion in exile*. Saját költségén adta ki. Egy Wanda nevű pesti nőről ír, aki »titkárnő« címen az utolsó évtizedben szeretője volt, akit hisztériájával halálra kínozott, aki öngyilkosságot követett el, és meghalt itt, New Yorkban, 1947-ben”.¹⁹ Györgyey Klára szintén öngyilkosságot említ idézett monográfiájában,²⁰ akárcsak Sárközi Mátvás, aki szerint Wanda „[g]yógyszerekkel mérgezte magát”,²¹ valamint a Sárközi szövegeire nagyban támaszkodó Nyáry Krisztián, aki további részletekkel is szolgál: „Később a vizsgálat megállapította, hogy [Wanda] jelentős mennyiségű gyógyszert vett be, és whiskyt ivott rá” – az viszont Nyáry írásából nem derül ki, hogy a szerző milyen forrásból idézi az említett vizsgálat megállapításait.²²

A hazai és amerikai lapokban megjelent gyászjelentések, nekrológok – persze érthető módon – nem adnak ez ügyben további felvilágosítást. A halálhírt valószínűleg Molnár közölte a családdal, erre Wanda nővéreinek válaszleveléből következtethetünk: „Kedves Mester! Nem tudjuk, hogy kezdjük levelünket, mint égből a villám, úgy ért bennünket távirata drága Wandánk elvesztéséről. Nem lehet szavakkal kifejezni fájdalomunkat, nem tudjuk elhinni, hogy Ő nincs már, hiszen soha nem írta meg nekünk, hogy betegeskedett. Nem akart bennünket megijeszteni” – kezdődik Elek Helén és Szőnyi Márta levele, amelyből nem dönthető el egyértelműen, hogy betegségen szervi vagy mentális problémát értenek-e.²³ Darvas Lili egy ugyancsak Wanda nővéreinek az augusztus 30-i temetés utáni

¹⁸ Idézi: Sárközi: *Színház az egész világ*, i. m., 150.

¹⁹ Márai Sándor: *A teljes napló 1952–1953*, szerk. Mészáros Tibor, Budapest, Helikon, 331.

²⁰ Györgyey, i. m., 230.

²¹ Sárközi: *Színház az egész világ*, i. m., 148.

²² Nyáry: *Molnár Ferenc szeretője: Bartha Wanda*, i. m.

²³ Elek Helén és Szőnyi Márta – Molnár Ferencnek, Budapest, 1947. szeptember 18. = PIM Kt., V. 4326/104/1.

napokban küldött levelében részletesen leírja a halál beállta előtti és utáni nap történéseit. Mivel a hozzáférhető dokumentumok közül ez adja a legbővebb ismertetését az eseményeknek, hosszabban idézem Darvas beszámolóját:

Augusztus 18-án kimentem Montaukba Wanduskát és Ferit meglátogatni. Három gyönyörű napot töltöttünk el és 21.-én együtt bejöttünk New Yorkba. Wanduska olyan szép volt, olyan remekül nézett ki, barnára lesülve, kisportolva, tele energiával, mint még soha az utolsó négy évben. Naponta együtt voltunk, ő nagyon szeretett hozzám járni, ahol mindig kedvenc ételeit főzhettem. Kedden, augusztus 26.-án is nálam vacsorázott Pallós Eszterrel, remek hangulatban volt, neveltünk, kártyáztunk éjfélig. Másnap, szerdán, 27.-én reggel hosszan telefonáltunk (mint minden reggel), este félkilenckor Wanduska újból felhívott, csak „tracssolni” akart – mint mondta. Én hívtam, hogy jöjjön át hozzám, vagy menjünk – úgy mint gyakran – a kutyákkal sétálni. Azt mondta lusta újra felöltözni, mert fáradt és már nyolckor este lefeküdt, olvasni akar, ágyban fog enni, nagyon kedélyesen, jól érzi magát és nagyot akar aludni. Másnapra félegyre ebéd rendezvonusunk volt. Én el is mentem félegykor a vendéglőbe, de Wanduska nem volt ott. Átmentem a Plazába, a hallból feltelefonáltam a szobájába, a központ azt mondta, nem felel a telefonja. Hazamentem, gondolván Wanduskának valami közbejött és majd felhív. Háromnegyedháromkor Molnár telefonált, hogy azonnal jöjjenek, a hoteldetektív felhívta őt és azt mondta, Wanduska meghalt. Én elkezdtem kiabálni, hogy nem igaz, azt hittem, valaki megbolondult. Félig felöltözve odarohantam – beengedtek a szobájába – és ott találtam ezt a kis angyalt. Az ágyában, félig *ülve*, egyik kezében kialudt cigarettavég, könyv az ölében, a rádió halkán szólt, az éjjeliszekrény-lámpa égett, gyümölcs az asztalán. És Ő mosolygós arccal aludt. Én egyszerűen nem voltam hajlandó elhinni, hogy már nem él. A detektív nem engedett hozzányúlni. Az orvosok azt állapították meg, hogy 12-14 órája halott már. Ez csütörtök délután négykor volt, tehát szerdáról csütörtök éjjel 2-3 között halt meg. Szív- vagy agytrombózis lehetett az orvosok szerint.²⁴

Molnár egy 1947. szeptemberi levelében nyitva hagyja az öngyilkosság lehetőségét: „Drága jó Wanduska halálának okát én még a mai napig – orvosiilag megállapítva – nem tudom. Nyolc, talán több év óta [...], de főleg szegény bátyja halála óta szedett altatószereket, ennyit tudok. Azt kell mondanom, hogy mióta megtudta, hogy szegény fivérért megölték a németek, drága Wanduska nem volt többé az, akinek addig ismertük.”²⁵ Az *Útitárs a száműzetésben* több szöveghelyén is szó esik Wanda Mihály nevű fivérééről, aki Auschwitzban vesztette életét,²⁶ és akinek a halálhíret egy jóval későbbi levél tanúsága szerint Vészi Margit tudatta Wandával, valószínűleg már 1945-ben.²⁷

²⁴ Darvas Lili – Elek Helénnek és Szőnyi Mártának, New York, [1947. augusztus 30. után] = PIM Kt., V. 4326/255/1. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁵ Molnár Ferenc – Elek Helénnek és Szőnyi Mártának, New York, 1947. szeptember 25. = Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto, Manuscript Collection 00693, b. 1, f. 12.

²⁶ Két példa a szövegből: „A külvilágra Vanda teljesen kiegyensúlyozott személy benyomását tette, bensőjében azonban éppen ennek az ellenkezője volt, különösen, amikor egy teljes évig tartó őrlő levelezés és telefonérdeklődés után teljes bizonyossággal megtudta, hogy Mihály fivérért, akit imádott, és akivel a gyámjuknál együtt nevelkedett, a németek Auschwitzban megkínították és meggyilkolták.” (*ÚSz*, 16.); „– Nem tudom, hova temették fivéremet, és ha elégették, nem tudom, hova hintették a hamvait a németek, akik meggyilkolták Auschwitzban. Ha tudnám, megkérném magát: keressük meg, és mind a hárman együtt pihenjünk békében, én kettőjük között. De ha imádott testvérem nem lehet velünk, akkor hagyjon egyedül feküdni” (*ÚSz*, 80.).

²⁷ Vészi Margit – Molnár Ferencnek, New York, 1951. február 18. = PIM Kt., V. 4326/114.

Ahogy az eddigiekből is kitűnhet, az *Útitárs a száműzetésben* fogalomban lévő magyar nyelvű szövegének kérdéses hitelessége mellett számos bizonytalanság övezi mind Molnár és Wanda kapcsolatának részleteit, mind utóbbi halálának a körülményeit. Azért tartottam lényegesnek ezeknek a homályos foltoknak a megemlítését, mert meglátásom szerint a könyvről szóló, az annak alapjául szolgáló eseményeket biztos tényekként elfogadó értelmezések jellemzően az *Útitársat* író Molnár Ferenc önpozicionálásának „hitelességére”, nem pedig e pozíció szövegbeli megmutatkozásának mikéntjére kérdeznek rá. Az alábbiakban az értelmezés fent említett, rögzült elemeit figyelmen kívül hagyva igyekszem bemutatni a Bartha Wandáról adott „portré” néhány jellegzetességét.

*

Az *Útitárs a száműzetésben* Molnártól származó előszava az összeomlás előtti (képletes) utolsó pillanatban állítja az olvasó elé az emlékeit feleleveníteni és rendszerezni próbáló író, aki Wanda halála óta „idegállapot[á] fokozatos hanyatlását vél[í] észlelni” (ÚSz, 7.). Emellett látomások gyötrik, amelyeket a későbbi fejezetekben bővebben is ismertet. A könyv írását így nem halogathatja tovább, s bár tisztában van vele, hogy „[f]élre kellett volna tenni egy időre” (ÚSz, 7.), vállalja a munkával járó „kín szenvedést” (ÚSz, 9.). Az emlékezés mint erőfeszítést, sőt fájdalmat jelentő tevékenység az előszóban meghatározott írói program alapját jelenti. Az elbeszélő értelmezésében saját fizikai és mentális egészsége forog kockán az írás során, mindez azonban elengedhetetlennek tűnik a cél elérése érdekében: „össze kell szednem magam – parányi túlzással –, hipnotizálnom kell magamat, hogy semmit sem halljak, semmit sem lássak, csupán a halott jó barátot, akiről ezeket a sorokat papírra vetem” (ÚSz, 7.). Az erőfeszítés szükségszerű velejárójaként a radikális őszinteség jelenik meg, az elbeszélő így már az első oldalon szavatolni látszik műve igazságtartalmáért:

Ez a könyv valóban nem egyéb, mint aminek a címlapon nevezem: jegyzetek egy önéletrajzhoz. Olyan riasztón őszintének tartom, olyan szertelenül aprólékosnak, hogy részleteiben talán súrolja az unalom határát – ami csak azt bizonyítja, hogy ez az írás is egyike azoknak a tévedéseknek, amelyeket életemben elkövettem. Valóra váltása egy olyan ötletnek, amelyet mindig visszatetszőnek tartottam, de amely most meglepetésszerűen sürgős feladattá, sőt lelki kényszerre vált: kitergetni a magánéletemet. (ÚSz, 7.)

Magánéleten azonban, mint a könyv további részében kiderül, az író elsősorban saját közel- és régmúltbeli cselekedeteinek, gondolatainak felelevenítését érti, amihez a „halott jó barát”-ra inkább a nagy idők tanújaként, egy önmagába záródó gondolatrendszer külsőnek beállított, valójában nagyon is azon belül maradó referenciapontjaként van szükség. Wanda ennek következtében sosem önmagában, hanem mindig az íróhoz való viszonyulása alapján válik jellemezhetővé, tulajdonságai (sőt, valójában egész életének történései) kizárólag az elbeszélőhöz képest leírhatók. Ennek illusztrálására csak egyetlen szélsőséges példát említek.

A második fejezetben merül fel először – de nem utoljára – Wanda Jézushoz való hasonlításának gondolata: „Vele született határtalan és kimeríthetetlen kedvessége sok örömet és talán még több bánatot okozott Vandának. Minden igazán jó léleknek az a sorsa, hogy több szenvedést kell megismernie, mint vidámságot. Jézus élete nem az első példa erre, és nem is az utolsó” (ÚSz, 21.). Az elbeszélő egy San Remóban megesezt történet tanulságaként vezeti be a Jézus–Wanda-analógiát: egy helyi kisvendéglő szakácsa korábbi figyelmességéért cserébe egy tál remekül elkészített raviolit tálatat fel Vandának, aki viszont Molnár iránti további figyelmességéből az író elé tolja a tányért, mondván, ez az

egyetlen olasz étel, amelyet amúgy sem kedvel. „Később tudtam meg, hogy Vanda sokkal jobban kedvelte a raviolit, mint jómagam” – írja az elbeszélő (ÚSz, 20.), majd az esetet az áldozathozatal kontextusában értelmezve érkezik el a roppant groteszk jézusi párhuzamhoz: „Először is bűnösnek éreztem magam a szükségtelen áldozat elfogadása miatt, másodsorúságosan nagy adagot fogyasztottam a nehéz ételből, holott az orvos eltiltott a zsíros dolgoktól” (ÚSz, 20–21.). Az *Útitárs a száműzetésben* egészére jellemzőnek tartom ezt a gondolatmenetet: Wanda legfőbb erénye, a környezete iránt tanúsított figyelmesség a műbeli alakot teljes egészében „kitölti”, ekképp az elbeszélő számára semmi egyéb nem látszik belőle, mint a nő iránta való elkötelezettsége. Ez a – megkockáztatom: narcisztikus – működés explicit módon jelenik meg az alábbi szakaszban:

Jól tudta, kivel vág neki a nagyvilágnak. Tudta, olyan embernek lesz az útitársa, akit a közép-európai gyűlöletáradat halálra sebzett, és aki ezért retteg az emberi kapcsolatoktól. Egyre és egyre jobban érezte, Vanda új élete elsősorban nem azt a célt szolgálja, hogy a műveltségét csiszolgassa a nyugati civilizációban, hanem hogy feláldozza magát, segítve engem mint írórt és mint embert. (ÚSz, 39.)

A mintegy Molnár emanációjaként megjelenített Wanda küldetése tehát semmi egyéb, mint önmaga feláldozása, „útitársa” emberi és írói kiteljesedésének segítése. Állandó kísérő motívuma a rajongás, elsősorban Molnár, másodsorban Molnár környezete, a híres színésznőknek, rendezőknek, közéleti személyiségeknek a műben bőven adatolt világa iránt.²⁸

Innen nézve nem mutatnak túl sok újdonságot a könyv egyéb analógiakísérletei sem: ezek közül az egyik legjellemzőbb Wanda ápolónőként való megjelenítése, e műbeli vonulat betetőzése a könyv végére illesztett *Éjjeli ápolónő* (*Night Nurse*) című drámatörredék. A torzóban maradt darab bővebb elemzésére itt nincs mód, az eddigiek további illusztrálására csak egyetlen megszólalását idézem a Wandáról „mintázott” címszereplőnek: „Köszönöm, hogy ezt mondta. Nincs nagyobb örömöm az életben, mint egy kedves szó magától” (ÚSz, 275.). Mintha csak Irmát látnánk *Az üveg cipő*ből, aki életében egyetlen „kedves szót” sem kapott a zsémbes Sipos úrtól, ennek ellenére a fiatal cseléd lány még a szalvétát is megcsókolja, amelybe a bálványozott férfi, az „édes, drága, mérges ember” a száját szokta törölni.²⁹ És ahogy a darab végén Sipos nagy kegyesen méltóztat beleszeretni Irmába, úgy az *Útitárs* elbeszélője is – Wanda végletes felmagasztalása ellenére – végső soron kegygyakorlasként állítja be a nő iránti elköteleződését: „Európai éveink alatt örültem annak a baljós megtiszteltetésnek, hogy teljesen a védelmem alá került. Fanatikusan engedelmes volt, vakon alávetve magát minden megítélésnek” (ÚSz, 36.).

Az elbeszélő és Wanda kapcsolata tehát sosem egyenrangú felek, szabad akarattal bíró szuverén egyének interakciójaként, hanem minden esetben erősen hierarchikus viszonyként képeződik le. E séma kizárólagosságának legszemléletesebb példája a Wanda alakjának leírására használt harmadik gyakori analógiaváltozat, a szülő–gyermek-kapcsolat. Az *Útitárs*ban folyamatosan változik, hogy az elbeszélő melyikükre melyik „szerepet” osztja, ami bizonyos szöveghelyeken ugyancsak az elbeszélő felbomlóban lévő tudatának leképeződéseként hat:

²⁸ Ez utóbbinak az egyik legszembetűnőbb példája a műbeli Wanda Greta Garbo iránti csodálatának érzékeltetése. Amikor a színész nő meglátogatta Molnárt a Plaza Hotelben található lakosztályában, Wanda „élete legszebb délutánját” élte át: „Ő nevezte el így, nem is olyan régen, azt a délutánt, amikor Greta Garbo megtisztelt bennünket látogatásával a Plaza Szálló 835-ös szobájában. Vandának jutott a »kiváltság«, hogy kávéfőzhesen a művésznőnek, sőt cseveghetett vele színházról” (ÚSz, 28.).

²⁹ Molnár Ferenc: *Az üveg cipő*, in: *Az üveg cipő – Riviera – Játék a kastélyban – Olympia*, Budapest, Franklin-Társulat, [é. n.] (Molnár Ferenc Művei), 7.

Segítségé először gyermeki volt, később testvéri lett, majd Amerikában anyai segítségé magasztosult. [...] Dr. Lax Henrik, az orvosunk Vanda halála után érkezett vissza Európából. Amikor közöltem vele, hogy a gyermekem meghalt, így szólt:
– Téved. Az édesanyja halt meg. (*ÚSz*, 39.)

A rögzíthetetlennek tűnő viszony egyetlen biztos tényezője a függés: akárki foglalja is el éppen a szülő vagy a gyermek pozícióját, a kölcsönösség vagy az egyenrangúság lehetősége valójában egy pillanatra sem sejtik fel.

A fentiekben bemutatott példák mellett az elbeszélő számos egyéb analógiakísérletet vázol fel a műben annak érdekében, hogy érthetővé tegye a reménybeli olvasó és/vagy önmaga számára Wandához kötődő érzéseit, kettejük kapcsolatának természetét. Ahogy írásom elején említettem, ez a – már-már a monómánia határát súroló – újrafogalmazási kényszer véleményem szerint az elbeszélőt ért lelki megrázkódtatás elmondhatóvá tételéért folytatott küzdelem megnyilvánulásaként olvasható – a „körülírások” rendkívül nagy száma és feltűnő inkonzisztenciája pedig mintha e küzdelem kudarcáról tudósítana.

Tudjuk, hogy még ma, csaknem hetven évvel a halála után is rengeteg a megválaszolatlan kérdés Molnár Ferenc személyével és életművének bizonyos darabjaival kapcsolatban. Az *Útitárs a száműzetésben* szövegét és az általa megjelenített Wanda-alakot, nem mellesleg pedig a mű elbeszélőjét illetően is rengeteg filológiai, esztétikai és etikai probléma merül fel, amelyeket mindeddig nem tisztázott a Molnár-szakirodalom. E bizonytalanságok közül csak néhányra volt alkalmam kitérni írásomban. Annyi viszont teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a New Yorkban található kéziratváltozatok beható tanulmányozása elengedhetetlennek tűnik, mielőtt bármilyen határozott állítást tehetnénk akár Bartha Wandáról, akár az őt az *Útitársban* kvázi irodalmi alakként ábrázoló Molnár Ferencről.